

Dmitry Leontiev*

Moskiewski Uniwersytet im. Łomonosowa

Koncepcja osobowości Aleksandra Łazurskiego: od skłonności do relacji. Problem osobowości: Petersburska Szkoła Psychologiczna

KEYWORDS

character, personality, inclinations, attitudes, endopsychic, exopsychic

ABSTRACT

Leontiev Dmitry, *Koncepcja osobowości Aleksandra Łazurskiego: od skłonności do relacji. Problem osobowości: Petersburska Szkoła Psychologiczna* [Aleksander Lazursky's personality concept: from inclinations to relations problem of personality: Petersburg School of Psychology]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 2(16) 2019, Poznań 2019, pp. 57–71, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2019.16.4.

The article discusses the dynamics of psychological views of A.F. Lazursky (1874-1917), author of one of the first theories of personality in the world of psychology. There are two stages in Lazursky's work: the first is associated with the concept of nature as an internal individually-typological basis of personality, and the second one is determined by introduction and more intensive development of ideas about an attitude towards the world as an important component of the personality structure. The primary aim of the article is to highlight the role of Lazursky in international psychology.

Analizując ojczyste [rosyjskie – A.K.] koncepcje osobowości, nie unikniemy szablonowej prezentacji zarówno moskiewskiej, jak i petersburskiej tradycji psychologicznej. W obrębie psychologii osobowości tradycje te rozwijały się opozycyjnie. Psychologodzy z Moskwy aż do lat siedemdziesiątych XX wieku nie wyróżniali się znaczącym

---

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2252-9805>.

postępem w tej dziedzinie: Lew Wygotski (1896–1934) przedstawił szereg istotnych idei, jednak niewiele zdążył opracować w świetle teorii osobowości. Siergiej Leonidowicz Rubinsztejn (1889–1960) nie przewyżczył luki pomiędzy nowatorską antropologią filozoficzną a tradycyjnym i słabo ustrukturalizowanym opisem osobowości. Szkice Aleksieja Nikołajewicza Leontieva (1903–1979) z 1940 roku na temat nieklasycznej teorii osobowości pozostały niezbadane przez ponad trzydzieści lat. Teoria relacji Władimira Nikołajewicza Miasiszczewa mieściła się w latach 1950–1960 poza wszelką konkurencją. W latach siedemdziesiątych XX stulecia powstały przełomowe koncepcje osobowości Aleksieja Nikołajewicza Leontieva i Wolfa Solomonowicza Merlina (1898–1982). Obecnie praca badawcza Merlina, a w szczególności Leontieva, kontynuowana jest przez ich uczniów. Inaczej stało się z teorią osobowości Miasiszczewa. Pierwotnie ową koncepcję wykorzystano do pracy psychoterapeutycznej, nie zaś do badań naukowych, gdyż nie została ona odpowiednio skoordynowana z podstawą badań empirycznych. Uczniowie Miasiszczewa o wiele lepiej rozwijali terapeutyczne, a nie teoretyczne aspekty jego teorii.

W latach dziewięćdziesiątych XX stulecia ponownie przykuły uwagę rezultaty twórców Petersburskiej Szkoły Psychologii: Władimira Michajłowicza Biechtieriewa (1857–1927) i Aleksandra Łazurskiego (1874–1917)¹. Niniejszy artykuł poświęcony jest koncepcji osobowości Łazurskiego, która dzięki uważnej analizie może stać się nie tylko pierwszą, całościową teorią osobowości w rosyjskiej psychologii, ale praktycznie pierwszą taką teorią na świecie. Warto zaprezentować kluczowe idee Władimira Michajłowicza Biechtieriewa, gdyż prace jego wyróżnia nie tylko wymiar neurofizjologiczny i kliniczno-psychologiczny, ale również ogólna teoria zachowania (zdominowana przez behawiorystów). Aby zrozumieć osobowość człowieka, badacz przedstawił wiele rewolucyjnych pomysłów, które długo nie stawały się przedmiotem badań zachodnich psychologów. W monografii zatytułowanej *Obiektywne badanie osobowości* (Бехтерева, 1999), jak również w wielu innych rozprawach Biechtieriew przeciwstawia własne poglądy rozważaniom filozofa i psychologa Williama Jamesa (1842–1910). Biechtieriew podkreśla, że osobowością jest „ja”, stanowiące początek każdego psychicznego działania, stając się równocześnie „włodarzem funkcji psychicznych”. Biechtieriew twierdzi również, że osobowością jestem nie tylko ja sam. Osobowość integruje i koordynuje działanie psychiczne, kierując określonymi czynnościami. Innymi słowy, jest to „sterująca zasada, kierująca myślami, działaniami i czynami człowieka” (Бехтерева, 1999: 231). Główną cechą osobowości jest jej umiejętność samodzielnego dzia-

---

¹ Aleksandr Łazurski (1874–1917) jest mało znanym w Polsce rosyjskim psychologiem, dla którego priorytetowym przedmiotem badawczym okazały się zagadnienia związane z osobowością człowieka i charakterologią.

łania, aktywna postawa wobec otaczającego świata: „Z obiektywnego punktu widzenia osobowość nie jest niczym innym, jak niezależną jednostką, posiadającą własny układ psychiczny, a także indywidualną więź z otaczającą rzeczywistością” (Бехтерев, 1999: 232). Status (samo)aktywności jako definiującej cechy osobowości sformułował Biechtieriew w roku 1905 w książce *Osobowość oraz warunki jej rozwoju i zdrowia*. Status ten powstał piętnaście lat przed znaną pracą Rubinstejna o twórczej aktywności i ćwierć wieku przed ukształtowaniem się pojęcia samodeterminacji Alfreda Adlera, Jungowskiej idei ukierunkowania osobowości zgodnie z wewnętrznym prawem czy zasady proaktywności osobowości Gordona Allporta.

Biechtieriew określa (samo)aktywność mianem wartościowego daru osobowości (Бехтерев, 1999: 151). Pośród innych zasługujących na uwagę teorii wyróżnić należy istotną analizę kwestii wpływu społecznego na osobowość (Бехтерев, 1999: 95–97), osobowości na życie społeczne (Бехтерев, 1999: 232–235), znaczącą interpretację roli działania społecznego na kształtowanie się zdrowego rozwoju osobowości (Бехтерев, 1999: 235). Nie zaakceptowano by obecnie poglądów Biechtieriewa na temat zasadniczego wpływu czynnika rasowego na stan i rozwój osobowości (Бехтерев, 1999: 239–240).

Pierwszy program badawczy Aleksandra Łazurskiego i jego urzeczywistnienie w nauce o charakterach

Artykuł ten poświęcony jest koncepcji osobowości opracowanej przez ucznia Biechtieriewa, Aleksandra Fiedorowicza Łazurskiego (1874–1917). W trakcie niezbyt długiego życia dokonał on wielu odkryć w psychologii. Jego skonkretyzowana teoria osobowości jest nie tylko pierwszą ojczystą [rosyjską – A.K.] koncepcją, lecz pretenduje też do roli pierwszej pełnowartościowej teorii osobowości w obrębie światowej psychologii akademickiej (nie wliczając dokonań Jamesa, prezentującego szereg ważnych idei, które nie objęły jednak całej problematyki osobowości, i Sigmunda Freuda, którego rozważania nieprędko podejmą dialog z innymi teoriami osobowości). Pracując nad ogólną teorią osobowości, Łazurski posunął się nieco dalej niż koledzy z Zachodu. Warto jednak wspomnieć, że częściowo utopijnego programu badawczego Łazurskiego nie kontynuowano po jego śmierci, z tego powodu stracił znaczenie (może z wyjątkiem historycznego). Ostatecznie nie należy kwestionować konstruktywnego potencjału teorii rosyjskiego badacza, która wpłynęła na wiele ważnych przypadków współczesnej psychologii (Брушлинский, Кольцова, Олейник, 1997: 432–439).

Łazurski, prowadząc liczne rozmowy ze swoim nauczycielem, stwierdził, że nie można ograniczać się wyłącznie do obiektywnej ścieżki nauki. Pracę jego można podzielić na dwa etapy: pierwszy to etap *ch a r a k t e r o l o g i c z n y*, drugi *p s y c h o s p o ł e c z n y*. Łazurski nie zdefiniował tego podziału samodzielnie, ponieważ każdy autor przyjmuje własną pracę w formie integralnego systemu. Wprowadzony przeze mnie podział odnosi się jednak do wypowiedzi Łazurskiego. Do roku 1912 interesowały go głównie dwa terminy: *ch a r a k t e r* i *ch a r a k t e r o l o g i a*, które w późniejszym czasie zostały zmarginalizowane, ponieważ Łazurski skupił się na osobowości, twierdząc, że nie jest ona wyłącznie charakterologią, lecz zawiera również aspekt psychospołeczny.

Zatem Łazurski rozpoczął swe analizy od badania charakteru i woli. W roku 1904 opublikował pierwszy program badawczy osobowości, wskazując jego ogólne dyrektywy (Лазурский, 2001: 93–123). Próbował więc stworzyć całościową klasyfikację osobowości, zaczynając od wyrażenia i analizy wielu jej jednostkowych cech. „Potrzebny jest, podkreślał we wstępnej części programu, schemat, niewiele precyzyjnych, charakterystycznych cech, które pozwoliłyby w bezpośredni sposób przenieść obserwowaną osobę do tej albo innej grupy, sklasyfikować ją do jednego z typów charakteru” (Лазурский, 2001: 93). Pojawiło się jednak sporo problemów. Łazurski kierował się tradycyjną ścieżką klasyfikacji, pragnąc wyróżnić cechy, zbudować podstawy ich klasyfikacji i możliwie wszystkie je uwzględnić. Rozumiał pojawiające się problemy: złożoności charakteru czy wzajemnych powiązań cech, mając jednak nadzieję, że uda się je rozwiązać.

Konieczne jest gromadzenie cech dzięki długiej, systematycznej obserwacji. Jest to możliwe i rzeczywiście uzasadnione, lecz początkowo w dość ograniczony sposób. W momencie, gdy zebranych zostanie wystarczająco dużo cech, możliwe stanie się stopniowe ich grupowanie i sporządzenie klasyfikacji charakterów. (Лазурский, 2001: 94)

Jest to zadanie utopijne, ponieważ podstawowym jego celem jest odzyskanie osobowości z różnorodnych, elementarnych cech.

Program Łazurskiego obejmuje 72 charakterystyki pogrupowane według następujących typów: 1) uczucie, 2) postrzeganie, 3) pamięć, 4) wyobraźnia, 5) myślenie, 6) mowa, 7) ogólne właściwości sfery umysłowej, 8) nastroj i afekty, 9) uczucia skierowane do osobowości własnej, 10) uczucia do innych, 11) idee wyższe: intelektualne, estetyczne, moralne, religijne, 12) ogólne właściwości sfery emocjonalnej, 13) ruch, 14) aktywność psychiczna i wysiłek woli, 15) przyjęcie decyzji i proces wyboru.

Wiele z powyższych charakterystyk może zostać niewłaściwie zinterpretowanych, ponieważ nie mają precyzyjnych odpowiedników. Gdy powstają bowiem

problemy pomiaru, nie są one brane pod uwagę, gdyż nie zostały jeszcze metodologicznie dopracowane.

Rzeczywisty rezultat programu pierwszego został opisany w publikacji *Zarys nauki o charakterach*, powstałej w roku 1909 (Лазурский, 1995). Monografia ta składa się z dwóch części: w pierwszej, ogólnej, opisano metodologię, ujęcia osobowości i charakteru, w drugiej zaś, nieco obszerniejszej niż pierwsza, szczegółowo opisano konkretne parametry, charakterystyki i właściwości. Łazurski pisze we wprowadzeniu do rozprawy:

Przez dłuższy czas osobowość i charakter rozważane były jako coś intymnego i nieuchwytnego, że jedynie bezpośrednia i artystyczna intuicja mogła do pewnego stopnia rozjaśnić tę efemeryczną strefę. Prace z ostatnich dekad zawierają wątpliwości co do ważności tego poglądu. Jedynie zjednoczony trud przynieść może początek nowej nauki, którą byłaby indywidualna psychologia bądź naukowa charakterologia. (Лазурский, 1995: 3)

Psychologii indywidualnej (pojęcie to pojawiło się u Łazurskiego nieco wcześniej niż u Alfreda Adlera) przeciwstawia psychologię ogólną. Psychologia ogólna utrzymuje „wyjaśnienie rozmaitych, kluczowych zagadnień życia psychicznego”, natomiast psychologia indywidualna stanowi „badanie indywidualnych właściwości oraz ich kombinacje” (Лазурский, 1995: 3). Łazurski twierdzi, że psychologia indywidualna powinna „kontynuować zadania czysto teoretycznej nauki, nie poddając się oddziaływaniu jakichś pobocznych celów” (Лазурский, 1995: 3–4). Tylko dzięki takiej perspektywie badanie charakterów może wznieść na wyższy poziom codzienne rozumienie ludzi: „Próba zbudowania człowieka z jego własnych skłonności jest celem, do którego powinniśmy dążyć w każdym poszczególnym przypadku” (Лазурский, 1995: 4).

Skłonności bądź cechy charakteru stanowią na pierwszym etapie pracy Łazurskiego podstawową jednostkę analizy. „Psychologia indywidualna bądź charakterologia jest nauką analizującą cechy psychiczne, dzięki którym ludzie różnią się od siebie oraz analizuje relacje między nimi. Ostatecznym celem analizy jest zarysowanie możliwie pełnej i naturalnej klasyfikacji charakterów” (Лазурский, 1995: 26–27). Skłonność rozumie Łazurski jako „możliwość wielokrotnego powtarzania u obserwowanej osoby określonych znanych zachowań albo psychicznego procesu” (Лазурский, 1995: 28). Określenie to wyraźnie wskazuje na późniejszy termin cechy, która także wyrażała stale ponawianą postawę, pewne szczególne właściwości zachowania człowieka (Олпорт, 2002, por. Allport, 1988). Skłonności jawią się jako proste i złożone, chociaż nie jest łatwo uchwycić granicę pomiędzy jednymi i drugimi, gdyż kryterium Łazurskiego jest czysto opisowe. Skłonności rozwijają się u określonych ludzi w rozmaity sposób. Sytuację tę zobrazowano na podstawie

następujących parametrów: pierwotnie przejaw skłonności wymaga rozbudzenia się różnej intensywności bodźca. W jednym przypadku skłonność odzwierciedla to, co nosi nazwę: „półobrotu”. Aby skłonność zrodziła się w innym człowieku, wymagany jest jej silniejszy wpływ. Drugim ważnym parametrem stopnia rozwoju skłonności jest intensywność przejawów, a trzecim wzajemna zależność różnych skłonności, szczególnie w razie ich konfliktu.

Skłonności nie są ze sobą tożsame. Nawet podstawowe cechy charakteru mogą ulec całkowitej zmianie. Musimy jednak odróżnić poziom rozwoju skłonności i stopień ich napięcia: skłonność może przejawiać się w stopniu silniejszym z tego powodu, że jest ona silniej rozwinięta. Dzieje się tak, ponieważ to właśnie ona w danej sytuacji powstaje w człowieka intensywniej. Silnie rozwinięta skłonność może przejawiać się spontanicznie, czego przyczynę stanowią cechy charakteru. Skłonność nie jest jednak odpowiednia dla człowieka, może przejawiać się bowiem kosztem jego napięcia. Charakter definiuje Łazurski jako „całokształt właściwych dla danej osoby skłonności, głównie podstawowych. Każdą z tych skłonności należy ujmować w największej intensywności, jaka jest tylko możliwa dla konkretnego człowieka” (Лазурский, 1995: 40). Pojęcie *temperamentu* uważał Łazurski za praktycznie przestarzałe. Problematyka temperamentu „wlewana jest” obecnie do pojęcia charakteru, do jego części składowych, ponieważ jego osobna analiza niczego konstruktywnego do nauki nie wnosi. Mimo że człowiek posiada wiele rozmaitych cech, chcąc przeanalizować meandry charakteru, wszystkie one powinny zostać sprowadzone do niewielu podstawowych typów skłonności. Skłonności nie istnieją same w sobie.

Każdy charakter jest złożoną całością, w skład której wchodzi więcej lub mniej połączeń, niezbędnych bądź przypadkowych. Każde połączenie zestawione jest z kilkoma podstawowymi skłonnościami. Połączenia te mogą być z kolei dość wąsko ze sobą powiązane, stać się od siebie niezależne i wzajemnie przeciwstawiane. (Лазурский, 1995: 69)

Pojawiają się czasem połączenia o jednorodnym charakterze, o skłonnościach przeciwstawnych bądź grupa skłonności. Określane jest to zazwyczaj mianem elastyczności charakteru. „Im większa elastyczność charakteru, tym bardziej możliwe wydaje się jego wzbogacenie i złożoność, a przede wszystkim większą obszerność może on uzyskać” (Лазурский, 1995: 69).

Łazurski uważa, że zarówno stopień jedności, jak i stopień integrowania mogą być różne. U niewielu ludzi zauważa się dobrą, całkowitą i wystarczającą integrację, gdzie całość charakteru stanowi jednolite, holistyczne połączenie, które trudno rozłożyć na jakies stosunkowo niezależne elementy: „[U] większości ludzi charakter podzielony jest na nieco mniej złożonych połączeń, zupełnie niezależnych od siebie” (Лазурский, 1995: 68). Aktywną rolę w jedności tej odgrywa nasza

świadomość, czynne i odczuwane ją. Wskazane oddziaływanie przyczynić się może do zjednoczenia charakteru, sprzyja również destrukcji charakteru bądź pełni funkcję kierującą. Koncepcja Łazurskiego nawiązuje do teorii Biechtieriewa, do jego samozmiany, samokierującej funkcji i samodzielności. Skłonność sama w sobie jest czymś potencjalnym, możliwym do urzeczywistnienia, wyraża się silniej lub słabiej. Jej bezpośrednie przejawy dostępne są obserwacji, w czym można dopatrywać się różnych skłonności i ich konfiguracji. Przejawy nie są zazwyczaj powiązane z jedną skłonnością, lecz z całym ich szeregiem. Łazurski podkreśla, że „każdy wewnętrzny przejaw, jak bardzo nie byłby on skomplikowany, może wystąpić jedynie u takich ludzi, u których w wystarczającym stopniu rozwinięte są wszystkie skłonności, uczestniczące w strukturze tego przejawu” (Лазурский, 1995: 77).

Przejście od ogólnego, teoretycznego modelu do realizacji programu badawczego, ukierunkowanego na „określenie naturalnej klasyfikacji charakterów”, rozpada się na cztery działy psychologii indywidualnej bądź na cztery kroki, które opisuje Łazurski. Pierwszy krok to opis i analiza poszczególnych procesów psychicznych i wydzielenie skłonności, tj. analiza elementów. Drugi krok wiąże się z wyborem tych skłonności, które mają szczególnie ważne znaczenie; to tutaj oddzielane są skłonności podstawowe od drugorzędnych. Trzeci krok stanowi obserwacja skonkretyzowanych jednostek, określenie charakterystyk oraz przyjęcie metod obserwacji. Ostatnim, czwartym krokiem jest porównanie i pogrupowanie uzyskanych charakterystyk i wyjaśnienie wewnętrznej konstrukcji charakteru ludzi przynależących do różnych grup, tj. rzeczywiste uwzględnienie zadań typologii (Лазурский, 1995: 92). Pierwszy typ ma charakter przygotowawczy, nie jest specyficzny i czerpie informacje z psychologii ogólnej. O wiele więcej uwagi poświęca Łazurski typowi drugiemu. W celu wyodrębniania najważniejszych skłonności proponuje on cztery następujące kryteria:

- 1) Porównawcza prostota skłonności. Skłonności mają tutaj charakter złożony, dlatego okażą się mało pożyteczne.
- 2) Istnienie znaczących indywidualnych wariacji i odchyień skłonności.
- 3) Znaczna częstotliwość występowania skłonności.
- 4) Związki z innymi skłonnościami.

W tym przypadku powstaje metodologiczna uwaga dotyczącą analogii pomiędzy pojęciem skłonności a pojęciem cech osobowości.

W drugiej części rozprawy, pt. *Zarys nauki o charakterach*, Łazurski opisuje skłonności, lecz nie wszystkie, zaprezentowano je w piętnastu rozdziałach, a następnie wyszczególniono w „Programie” pierwszym. Systematycznie uporządkowane zostały cztery rozdziały, a opisywały one: uwagę, rzeczywistą stronę odczu-

wania, ruch i procesy wolicjonalne. Rozdział poświęcony procesom wolicjonalnym jest najciekawszy z punktu widzenia treści. W pracach Łazurskiego problemy woli i wyboru zawsze zajmowały ważne miejsce, zaczynając od wczesnej popularnej broszury o rozwoju woli i charakteru u dzieci. Problematyka woli i wyboru zachowuje obecnie swoją ważność.

Ogólna struktura świadomego procesu wolicjonalnego zawiera następujące elementy:

mniej więcej świadome pragnienia lub popędy, które w razie braku innych, przeciwnych pragnień, mogą bezpośrednio powodować odpowiednie działania. Możliwe jest zarówno powstanie innych, przeciwnych pragnień (albo motywów), jak i tocząca się między nimi walka. Wyparcie przez jeden motyw wszystkich pozostałych, i następnie przyjęcie określonych decyzji. Napięcie wysiłku woli skierowane jest na to, aby podtrzymać raz przyjęte ustalenie i stłumić dążenie, powodujące sprzeczności. Istotne jest również omówienie przyjętego ustalenia, tj. wyjaśnienie jego szczegółów i sposobów urzeczywistniania. Ostatecznie spotykamy się ze zbiorem dowolnych zewnętrznych albo wewnętrznych działań, ukierunkowanych na wykonanie podjętej decyzji. (Лазурский, 1995: 188)

W procesie tym biorą udział następujące skłonności: siła albo słabość pragnień i popędu; skłonność motywów do walki (należy zastanowić się, czy bez walki człowiek podlega własnym impulsom albo czy rozważa i podejmuje decyzję), szybkość wyboru (długotrwałość wahań), zdolność albo niezdolność do przyjęcia decyzji (zdecydowanie albo niezdecydowanie), stabilność decyzji (stałość albo niewytrwałość), jasność i określoność pragnień i decyzji; stopień rozwoju wiodących idei i dążeń (ideologicznych, religijnych, społecznych, etycznych itd.), zdolność do wewnętrznego (psychicznego), jak i fizycznego (psychomotorycznego) zawieszenia, zdolność do konstruktywnego wysiłku woli, długotrwałość wysiłku woli (wytrwałość), poczucie własnej osobowości (dobrowolne powstanie procesów psychicznych), stopień odporności na wpływy zewnętrzne (samodzielność jako przeciwieństwo sugestyjności), skłonność do interpretacji motywów (przemysłany charakter czynów). Łazurski w szczegółowy sposób opisuje każde z wyżej wymienionych cech charakteru, odnoszących się do procesów wolicjonalnych. Wskazane analizy nie utraciły jeszcze naukowej ważności.

Drugi program Łazurskiego i opracowanie psychologii relacji

W roku 1912 Łazurski opublikował wraz z bardzo znanym filozofem, Siemionem Ludwigo-wiczem Frankiem (1877–1950), drugi program badawczy, dzięki któremu zapoczątkowany został kolejny etap jego pracy (Лазурский, Франк,

2001: 124–160). Nazwa tego programu wydaje się szczególna: *Program badania osobowości w jej relacji ze środowiskiem*.

Oczywiste jest, podkreślają Łazurski i Frank, że indywidualność człowieka kształtowana jest nie tylko dzięki swoistości wewnętrznych funkcji psychicznych, dzięki właściwości pamięci, wyobraźni, uwagi itp., ale że w znacznej mierze istotny wpływ ma *relacja* człowieka z otaczającymi go zjawiskami, jego reakcja na różne przedmioty. Kluczowe jest to, co człowiek kocha i nienawidzi, czym się interesuje i do czego odnosi się z obojętnością. (Лазурский, Франк, 2001: 125)

Łazurski i Frank przejawy oznaczające ukierunkowanie na świat, relację osobowości z zewnętrznymi obiektami i otaczającym środowiskiem, określają mianem *egzopsychicznych*, w odróżnieniu od *endopsychicznych*, które symbolizują wewnętrzną konstrukcję charakteru, elementy psychofizjologiczne, poprzez ich współdziałanie i wzajemne połączenie. Stosunek osobowości do różnego rodzaju bodźców zewnętrznych może być pozytywny, negatywny albo neutralny. Łazurski i Frank wyróżniają cztery aspekty relacji człowieka z wszelkimi kategoriami zjawisk: 1) czy istnieje w ogóle taka relacja; 2) jej specyficzne jakościowe właściwości; 3) poziom rozwoju albo zróżnicowanie zainteresowania; 4) obszerność albo zakres. W swej szczegółowej analizie programu drugiego Łazurski nie nawiązuje do problematyki pierwszego programu, do wewnętrznych objawów endopsychicznych, wiążących się z tradycyjnymi procesami psychologicznymi. W tym kontekście opisano określoną egzopsychikę, a mianowicie piętnaście odmiennych kategorii relacji: 1) relację z rzeczami, 2) relację z przyrodą i zwierzętami, 3) ogólną relację z poszczególnymi ludźmi, 4) miłość seksualną, 5) ogólną relację z grupą społeczną, 6) relację z rodziną, 7) relację z państwem, 8) relację z pracą, 9) relację z materialnym zabezpieczeniem i własnością, 10) relację z normami zewnętrznymi (standardami życia), 11) relację z moralnością, 12) relację ze światopoglądem i religią, 13) relację z wiedzą i nauką, 14) relację ze sztuką (zainteresowanie estetyczne), 15) relację z samym sobą.

Wzajemne stosunki pomiędzy endopsychiczną i egzopsychiczną stroną osobowości zaprezentował Łazurski w rozprawie *Psychologia ogólna i doświadczalna* z 1915 roku (Лазурский, 2001). Jest to podręcznik z psychologii ogólnej. Łazurski pisze o psychologii jako o nauce, a także o zjawiskach psychicznych i regulujących prawidłowościach (Лазурский, 2001: 39). Ten obszar psychologii próbuje rozwijać się dzięki ścieżce obranej już przez nauki przyrodnicze. Łazurski wprowadził nowe, zasadnicze aspekty, sprzężone z rozumieniem osobowości. Osobowością nazywa on „stałą i trwałą jedność”, stanowiącą podstawę wszystkiego, co zachodzi w życiu psychicznym człowieka. Z osobowością związane są temperament

i charakter: są to dwa bazowe i kluczowe, osobowościowe jądra: temperament dotyczy procesów fizjologicznych, a charakter wolicjonalnych, napędzanych zasadami rozumu. W dalszej części Łazurski wykracza poza granice analizy charakteru, wewnętrznych, indywidualnych właściwości, twierdząc, że w życiu człowieka nadzwyczaj ważną rolę odgrywają nie tylko elementy wrodzone, ale również te nabywane pod wpływem środowiska, dlatego wprowadza pojęcia endopsychiki i egzopsychiki. „Jądro osobowości, podkreśla Łazurski, połączone jest ze stroną endopsychiczną. Temperament i charakter ujawniają się jako w znacznym stopniu wrodzone i dziedziczne” (Лазурский, 2001: 84). Wychowanie może w różnym stopniu odpowiadać indywidualności, lecz endopsychiczne, wewnętrzne właściwości odgrywają w każdym przypadku rolę dominującą. Gdy jądro naszej osobowości, nasze ja, czyli to, co związane jest z temperamentem i charakterem, uczestniczy w procesach psychicznych, możemy mówić o apercepcji. Sam proces, w którym bierze udział osobowość, staje się precyzyjniejszy oraz intensywniejszy (Лазурский, 2001: 88). Apercepcja oznacza jedność osobowości, podporządkowanie procesów, przepływających w określonej chwili przez osobowościowe jądro.

W centrum drugiego programu Łazurskiego (programu Łazurskiego-Franka) znajduje się egzopsychika, czyli relacje. Fundamentem programu drugiego stała się jego ostatnia, niedokończona monografia pt. *Klasyfikacja osobowości*. Po śmierci Łazurskiego, jego uczniowie dokończyli dzieło i je opublikowali. W książce tej Łazurski rozwija idee endopsychiki i egzopsychiki, jeszcze większy akcent kładąc na zewnętrzne strony współdziałania osobowości ze światem, ze środowiskiem zewnętrznym. Podkreśla, że: „klasyfikacja osobowości powinna być nie tyle psychologiczna, co psychospołeczna w szerszym tego słowa znaczeniu” (Лазурский, 1997a: 8). Problematyka charakteru odchodzi na drugi plan, gdy Łazurski wprowadza do podstawy klasyfikacji „zasadę aktywnego przystosowania osobowości do otaczającego środowiska” (Лазурский, 1997a: 8). Endopsychika identyfikowana jest z organizacją neuro-psychiczną, a egzopsychika stanowi problem reakcji na bodźce zewnętrzne. Łazurski zastrzega jednak, że „zagadnienie podziału psychiki osobowości na endo- i egzopsychikę nie powinno mieszać się z zagadnieniem różnego pochodzenia poszczególnych elementów osobowości” (Лазурский, 1997a: 11). Oczywiście, endo cechy są w większym stopniu wrodzone i dziedziczne, zaś egzocuchy w większym stopniu powiązane z wychowaniem i środowiskiem zewnętrznym. Często jednak zdarzają się przypadki, gdy wychowanie i warunki zewnętrzne silnie sprzyjają aktualizacji endo cech. Bez wpływu tego nie rozwinęłyby się one. Drugie zastrzeżenie przestrzega przed fałszywym wrażeniem, że strona egzopsychiczna jest zbyt powierzchowna, a to, co najważniejsze zachodzi w endopsychice. Jest mianowicie odwrotnie. Ze-

wewnętrzne, charakterystyczne egzoprzejawy człowieka, przykładowo, przyzwyczajenie bądź brak przyzwyczajenia do pracy, relacja z własnością, postawy społeczne, światopogląd, jeśli zostaną opanowane przez człowieka, staną się później tak samo wytrzymałe, jak również jego endopsychika.

Łazurski wprowadził ideę o psychicznym wzroście i rozwoju, o przynależności ludzi do różnych poziomów psychicznych. Oto cztery oznaki, pozwalające mówić o wyższym poziomie osobowościowym. Pierwsza z nich oznacza większe albo mniejsze bogactwo osobowości, jej różnorodność, złożoność, w przeciwieństwie do biedy, monotonii (nudy) i prymitywności przejawów psychicznych. Zdaniem Łazurskiego, wiąże się to z rozwojem osobowości. Druga oznaka to siła i intensywność poszczególnych przejawów psychicznych. Dla bardziej rozwiniętej osobowości charakterystyczne jest intensywniejsze życie w sferze psychiki. Trzecia oznaka sprzężona jest z większą bądź mniejszą świadomością oraz ideowością jej psychicznych przejawów. Innymi słowy, występuje tutaj zapośredniczenie świadomości, zapewniające związek z wyższymi wartościami i horyzontem: „Im wyższa duchowa organizacja człowieka, tym bogatsze i intensywniejsze jego życie duchowe. Zdolny jest on również do większego orientowania się wśród zjawisk otaczającego świata i bardziej świadomie definiuje własne relacje” (Лазурский, 1997a: 15). Ostatnią oznakę stanowi wzrastająca koordynacja elementów psychicznych, pewna ich strukturalna spójność. Charakterystykę tę wiąże Łazurski z *k o n c e n t r a c j ą* *o s o b o w o ś c i*, czyli jest ona „skupieniem jej najważniejszych funkcji w kierunku jednego rodzaju działalności” (Лазурский, 1997a: 17), w momencie, gdy osobowość odzyskuje już ostateczną integralność, jednokierunkowość i monolityczność. Jednak nie u wszystkich proces ten zachodzi. Prowadzi on „do takiej duchowej harmonii i duchowej jedności, w której już filozofowie i moralści upatrywali zarówno ideał, jak również ostateczny cel rozwoju duchowego” (Лазурский, 1997a: 17).

Na różnych poziomach, pomiędzy endo- i egzopsychicznymi przejawami ujawniony zostaje różnorodny charakter relacji. Łazurski analizuje trzy poziomy relacji: niższy, średni i wyższy. Początkowo należy zadać pytanie, czym różnią się te poziomy między sobą, jaka jest relacja pomiędzy egzo- i endopsychiką. Na niższym poziomie relacji przeważa wpływ środowiska zewnętrznego i zewnętrznych okoliczności nad osobowościowymi charakterystykami. Środowisko podporządkowuje sobie „słabą, rozproszoną i wątlą psychikę człowieka”, i na tym poziomie ludzie okazują się *n i e d o s t a t e c z n i e* *p r z y s t o s o w a n y m i* (Лазурский, 1997a: 18). Środowisko nie bierze pod uwagę właściwości indywidualnych (endowłaściwości) każdego skonkretyzowanego człowieka, kształtuje je bowiem w *z n a n y* *s o b i e* *s p o s ó b*.

Na średnim poziomie relacji ludzie „zaopatrzeni są w większą zdolność przystosowania się do otaczającego środowiska, znajdują w nim własne miejsce i wykorzystują do określonych celów” (Лазурский, 1997a: 18). Ludzie stają się bardziej świadomi, mają większą inicjatywę, dlatego też wybierają sobie konkretny zawód, odpowiadający predyspozycjom i skłonnościom. Pracują wydajnie i z zainteresowaniem, stając się istotami pożytecznymi dla społeczeństwa. Zapewniają sobie przede wszystkim materialny dobrobyt, a zwłaszcza fizyczny i duchowy komfort. Łazurski określa ich mianem *dostosowujących się*.

Na wyższym poziomie psychicznym spotykamy ludzi utalentowanych, bardzo uzdolnionych. Mamy wówczas do czynienia z przejawami twórczości. Ludzie bardzo utalentowani w jakiegokolwiek nie byłoby relacji, intensywnie wykazują te cechy, które są im właściwe, ujawniają je w niesprzyjających, nowych i nietypowych warunkach, dlatego tworzą nowe przejawy, torując drogę następnym (Лазурский, 1997a: 18–19). Ludzi znajdujących się na tym właśnie wyższym poziomie charakteryzuje Łazurski jako *przystosowujących*. Oznaczałoby to, że nie dostosowują się do otaczającego środowiska, lecz dążą, aby otaczające środowisko dostosować do siebie. W konsekwencji projekt ten prowadzi do porównania schematu Łazurskiego do zwyczajnej w XX wieku opozycji binarnej: *adaptacji – dezadaptacji*, w której zanika różnica pomiędzy wyższym poziomem a niższymi stopniami, pomiędzy nieprzystosowanymi i niepragnącymi się dostosowywać, albo pomiędzy „wymuszoną” a „wybraną” dezadaptacją (Калитеевская, 1997: 231–238), z powodu czego powstało popularne w badaniach twórczości utożsamienie twórczości i dezadaptacji. Zauważmy, że Łazurski jeszcze 90 lat temu zaproponował subtelny i zróżnicowany schemat, powody ignorowania którego w naszym kraju (poza Rosją idee Łazurskiego są praktycznie nieznane) można wyjaśnić jedynie dzięki absolutnej, ideologicznej nieakceptowalności samej idei przebudowy osobowości i środowiska społecznego zgodnie z własnym interesem.

W dalszej części spotykamy się ze szczegółową analizą klasyfikacji osobowości, która, zdaniem Łazurskiego, „powinna być nie tylko psychologiczna, lecz również psychospołeczna. Innymi słowy, podział poszczególnych indywidualów powinien powstawać nie tylko na podstawie częstotliwości występowania tej bądź innej grupy powiązanych ze sobą podstawowych funkcji psychicznych (endopsychika), ale również na podstawie sytuacji społecznej ludzi, ich zawodu, kierunku zainteresowań itp. (egzopsychika)” (Лазурский, 1997a: 21). Łazurski uważa, że endopsychika jest ważniejsza, ponieważ kładzie nacisk na jądro osobowości, lecz egzopsychika również jest istotna, „gdyż dostarcza nam zewnętrzne, mniej lub bardziej ukształtowane przejawy równego rodzaju, dodając wzniosłość, określoność i pełnię” (Лазурский, 1997a: 21). Nie będziemy jednak zatrzymywać się na

samej treści klasyfikacji, która zajmuje dużą część rozprawy. Zauważamy jedynie brak jednolitej podstawy dla wyróżnienia typów na niższych, średnich i wyższych poziomach. Sytuacja ta nie odnosi się tylko do „czystych” typów, w których egzopsychika i endopsychika dobrze ze sobą współpracują, lecz również do rodzajów połączonych, wypaczonych i przejściowych. Do głównej konkluzji tej pracy można dodać wprowadzenie Łazurskiego na temat przemiany „wąskiej, jednostronnej klasyfikacji charakterów w znacznie szerszą w swoich celach klasyfikację osobowości” (Лазурский, 1997a: 33–34). W skład monografii *Klasyfikacja osobowości* wchodzi opublikowana w 1913 roku niewielka książka pt. *Szkolne charakterystyki* (Лазурский, 1997b: 267–411). Dzięki jej teoretycznej podstawie urzeczywistniono próbę empirycznej analizy jednolitych typów osobowości jedenastu chłopców w wieku od dwunastu do piętnastu lat. Łazurski jest świadomy faktu, że w odniesieniu do osobowości, będącej w procesie kształtowania, kwestia klasyfikacji może zostać rozwiązana w bardziej skomplikowany sposób, niż w nawiązaniu do osób dorosłych:

Prawdą jest, że osobowość dziecka jest prostsza, bardziej elementarna niż osobowość człowieka dorosłego. Nie jest ona jeszcze do końca ukształtowana, nie przybiera skończonej formy. Należy liczyć się nie tylko z tym, czym ona jest w danym momencie, ale przede wszystkim z kierunkiem, w którym rozwija się to, co jawi się jako istniejące. (Лазурский, 1997b: 279)

Rezultatem empirycznej, jak również teoretycznej analizy rozprawy *Klasyfikacja osobowości* jest szczegółowa, opisowa charakterystyka różnych typów. Łazurski w osobnym rozdziale prezentuje dodatkowo także „charakterologiczną analizę pewnych złożonych przejawów osobowości”. Mamy tutaj do czynienia z badaniem, „dzięki któremu mogą zostać wyjaśnione cechy charakteru (psychiczne), stanowiące podstawę każdego takiego przejawu. Decydujące może okazać się pytanie: jakie podstawowe skłonności powinny działać ze szczególną siłą, aby mógł powstać dany proces psychiczny?” (Лазурский, 1997b: 366).

Koncepcja Łazurskiego i tendencje rozwoju psychologii osobowości

Aby rozwickłać kwestię zdefiniowania paradygmatu koncepcji osobowości, należy zaprezentować trzy kryteria: a) jej przedmiotem powinna być osobowość w szerszym tego słowa znaczeniu, tj. stała wewnętrzna struktura psychologiczna, objaśniająca spójność i indywidualną swoistość form działalności (kryterium temu nie

odpowiada podejście behawioralne czy stanowisko Jeana Piageta); b) koncepcja powinna być jednolita, obejmująca liczne aspekty osobowości, a nie rozproszone sytuacje bądź model poszczególnych aspektów osobowości (kryterium temu nie odpowiadają poglądy na temat osobowości: Williama Jamesa, Lwa Wygotskiego czy Władimira Biechtieriewa); c) koncepcja powinna mieć charakter psychologiczny i wyjaśniający, prowadzić dialog z innymi możliwymi interpretacjami. Nie powinno być to jedynie rozumienie o charakterze filozoficznym czy psychotechniczny mit, zawierający ustaloną praktykę, która nie prowadzi dialogu i nie upodabnia się do innych modeli wyjaśniających (na przykład, model transakcyjny Erica Berne'a).

Koncepcja Łazurskiego w całości odpowiada wszystkim powyższym kryteriom. W jego pracach przedstawiona została systematyczna teoria osobowości. Stanowi ona pierwszą i jedyną pełnowartościową teorię osobowości, opracowaną w pierwszej połowie XX wieku w rosyjskiej psychologii, i jest jedną z niewielu w psychologii światowej. Rosyjscy badacze nie zignorowali koncepcji Łazurskiego, przeanalizowali ją jednak z różnego punktu widzenia. Andriej Władimirowicz Bruszlinskij (1933–2002), Wiera Aleksandrowna Kolcowa i Jurij Nikołajewicz Olejnik (Брушлинский, Кольцова, Олейник, 1997: 432–439) podkreślają takie jej aspekty, jak jednolite rozumienie osobowości, pielęgnacja zasady aktywności osobowości, rozumienie osobowości w rozwoju, brak biologicznej przedokreśloności, relacja teorii z życiem. Jelena Wasiljewna Lewczenko rozważa koncepcję Łazurskiego przez pryzmat zagadnień metodologii, a w szczególności opracowania kategorii relacji, dostrzegając w niej ruch w kierunku stworzenia „wariantu nowej psychologii, subiektywnej psychologii bez introspektywnej pozycji badawczej” (Левченко, 2003: 142). Wychodząc z takiego metodologicznego założenia, badaczka wyróżnia cztery fundamentalne etapy twórczości Łazurskiego (Левченко, 2003: 107). Kontekst, określający perspektywę naszych rozważań, odnosi się do rozwoju reprezentacji o osobowości w światowej psychologii. Z tego punktu widzenia teoria ta zasługuje na uwagę, ponieważ w ciągu dekady Łazurski ewolucyjnie rozwinął ogólną psychologię osobowości. Kierunek Łazurskiego jest drogą od indywidualności do właściwej osobowości, od temperamentu i charakteru do szczytowych przejawów, od uwagi z uwzględnieniem genetycznie uwarunkowanych wewnętrznych, osobowościowych właściwości, powiązanych z organizacją neuro-psychiczną do relacji osobowości ze światem, od wewnętrznej spójności do poziomów rozwoju i przystosowania oraz do właściwej nieadapttywnej aktywności osobowości. Przed śmiercią badaczka egzopsychika coraz wyraźniej odgrywała pierwszoplanową rolę. Niektórzy autorzy twierdzą nawet, że endopsychika wciąż pełni w badaniach Łazurskiego funkcję dominującą, lecz dynamika rozwoju jego

poglądów wyrażała się przede wszystkim w gwałtownym wzroście ważności egzopsychiki w drugim wariancie jego koncepcji, w tym czasie endopsychika nie uległa zmianie. Nie wysunę chyba zbyt śmiałego przypuszczenia, że gdyby Łazurski pracował jeszcze przez jakiś czas, egzopsychiczna strona osobowości człowieka, jego relacje i współdziałanie ze światem ostatecznie znalazłyby się w centrum jego modelu. Dlatego też, rozważając poglądy Łazurskiego na temat osobowości, analizując pewną jej dynamikę, należy podkreślić, że wektor tej dynamiki wychodzi od „izolowanego indywiduum” w kierunku „życiodajnego świata” (Василюк, 1984). Rozważania te pokrywają się z głównym kierunkiem rozwoju światowej myśli personologicznej.

Przekład i opracowanie Aleksandra Kondrat

Bibliografia

- Allport G., (1988), *Osobowość i religia*, przekł. I. Wyrzykowska, H. Bartoszewicz i in., Warszawa.
- Бехтерев В.М. (1999), *Объективное изучение личности. Избранные труды по психологии личности*, vol. 2, Санкт-Петербург.
- Брушлинский А.В., Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. (1997), Вклад А.Ф. Лазурского в разработку проблем личности, [w:] А.Ф. Лазурский, *Избранные труды по психологии*, Москва.
- Василюк Ф.Е. (1984), *Психология переживания*, Москва.
- Калитеевская Е.Р. (1997), Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию, [w:] Д.А. Леонтьев, В.Г. Шур (ред.), *Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии*, Москва.
- Лазурский А.Ф. (1995), *Очерк науки о характерах*, Москва.
- Лазурский А.Ф. (1997а), Классификация личностей, [w:] *Избранные труды по психологии*, Москва.
- Лазурский А.Ф. (1997б), Школьные характеристики, [w:] *Избранные труды по психологии*, Москва.
- Лазурский А.Ф. (2001), Программа исследования личности”, [w] А.Ф. Лазурский, “*Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы*”, Санкт-Петербург.
- Лазурский А.Ф., Франк С.Л. (2001), Программа исследования личности в ее отношениях к среде, [w:] А.Ф. Лазурский, *Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы*, Санкт-Петербург.
- Левченко Е.В. (2003), *История и теория психологии отношений*, Санкт-Петербург.
- Олпорт Г. (2002), *Становление личности. Избранные труды*, Москва.